

Карпечкіна Дзіна Аляксееўна

дацэнт кафедры тэорыі і методыкі пачатковай адукацыі ўстановаў адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова”; кандыдат філалагічных навук, дацэнт
(г. Магілёў, Беларусь)

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ 20 – 30-х гг. XX ст.

У артыкуле выяўляюцца адметныя асаблівасці функцыянавання сельскагаспадарчых тэрмінаў у часы станаўлення беларускай нацыянальнай тэрміналогіі (20 – 30-я гг. XX ст.). Аналізуецца адпаведнасць тагачасных тэрміналагічных намінацый асноўным патрабаванням, што прад’яўляюцца да навуковых паняццяў.

Практычнае рашэнне праблемы ўпарадкавання і стандартызацыі сучаснай сельскагаспадарчай тэрміналогіі немагчыма без звароту да гісторыі станаўлення і фарміравання гэтага пласта лексікі. На Беларусі актыўная работа па стварэнні сістэмы сельскагаспадарчых тэрмінаў пачалася ў 20-я гады XX ст., калі быў выдадзены шэраг слоўнікаў, што ўключалі ў тым ліку і тэрміны з розных галін сельскай гаспадаркі: “Слоўнік лясных тэрмінаў” (1926), “Слоўнік глебазнаўчай тэрміналогіі” (1927), “Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі” (1928), “Слоўнік тэрміналогіі агульнай раслінагадоўлі” (1930).

Сельскагаспадарчая тэрмінасістэма, у адрозненне ад многіх іншых галіновых тэрміналогій, значна больш набліжаная да агульнаўжывальнай мовы, паколькі яе трывалым фундаментам з’явіліся намінацыі, якімі беларускае сялянства карысталася ў паўсядзённым ужытку: *веялка, вілкі, вулей, высадкі, выцяробка, гарох, гноішча, даёнка, двор, дзёран, жніво, жывёла, жыта, збжына, здойванне, ільнішча, калёсы, канава, касавіца, клець, колас, кудзеля, лён, луг, лямеі, малацьба, маслабойня, навіна, ніва, падзол, парастак, попел, пчаляр, расада, расліна, рост, серп, сядзіба, ток, укос, хвоішч, цяля* і інш. [1]. Змест тагачасных лексікаграфічных прац, у тым ліку і тэрміналагічнага характару, пацвярджае, што ў 20 – 30-я гады мінулага стагоддзя, калі нацыянальная навуковая тэрміналогія толькі пачынала фарміравацца, вызначальнай стала арыентацыя на словы жывой народнай мовы. Таму для многіх галіновых тэрміналогій (асабліва для тых, што

пачалі фарміравацца раней за астатнія) характэрна тэндэнцыя абапірацца ў сваім развіцці, пераважна на пачатковай стадыі, на моўныя скарбы дыялектнай лексікі ці на прафесійнае прастамоўе. І калі ў большасці галіновых тэрмінасістэм народна-дыялектныя тэрміны паступова былі выцеснены лексемамі інтэрнацыянальнага або рускага паходжання, то дыялектныя па паходжанні сельскагаспадарчыя найменні з'яўляюцца неад'емнай часткай сучаснай тэрміналогіі: *дыхавіца, загон, капец, курасадня, ляток, макуха, матачнік, нутрэц, нясушка, пярэзімак, поіла, пырнік, падсвінак, папар, перадойка, прышачка, паняліца, сечка, сысун, ялаўка* і мн. інш.

Адзначым, што на той час (20 – 30-я гг. XX ст.) праблематычна было размежаваць агульнаўжывальныя і тэрытарыяльна-абмежаваныя словы, і гэта пацвярджаецца зместам тагачасных перакладных і тэрміналагічных слоўнікаў, дзе дыялектныя па паходжанні найменні часта змяшчаюцца побач з агульнаўжывальнымі словамі без усялякіх памет: *адрына – санный сарай, аруд – загром, аселіна – пастбище на невспаханном поле, атора – мелкая солома, гавяда – домашний скот* і пад. [2]. Выпуск Беларускай навуковай тэрміналогіі, што прэзентаваў тагачасную сельскагаспадарчую лексіку (БНТ-19), у перакладной частцы таксама падаваў і агульнаўжывальныя, і дыялектныя словы, або нават некалькі тэрытарыяльна-абмежаваных слоў: *головня – галаўня, сажса; зуд – сверб, чос; картофель – бульба, картопля; клин – палетак, змяна; огрех – агрэх, узрэх, цалюк* і інш. [1].

1. Для этапу станаўлення сельскагаспадарчай тэрмінасістэмы асабліва была характэрна сінанімія. І гэта натуральна, паколькі ў 20 – 30-я гг. адбываўся адбор найлепшых сродкаў для намінацыі таго або іншага паняцця. Ааналіз тагачаснай тэрміналогіі дазваляе выявіць сінанімічнасць тэрмінаў самых розных галін сельскай гаспадаркі. Каля 19% найменняў, змешчаных у праекце “Слоўніка сельскагаспадарчай тэрміналогіі” (БНТ-19), утвараюць сінанімічныя і дублетныя рады.

2. У асноўным для абазначэння адной і той самай з'явы, працэсу ці прадмета выкарыстоўваліся ўсходнеславянскія тэрміны з рознай унутранай формай, бо сельскагаспадарчыя паняцці (як і намінацыі іншых галіновых тэрмінасістэм таго часу) яшчэ не разглядаліся сістэмна: *агрэх – цалюк, ахвосце – аціра – вотрыны – вобмеці, баранаванне – скарадзьба, бульбоўнік – картаплянік, жмакі – макуха, імішвіца – тля, калатуха – боўтанка, кастрыца – мяленне, качка – вутка, лямеіш – нарог, насеннікі – высадкі, палетак – змяна, племя – завод, ралля – пахаць, са-*

хор – вілы, севазварот – пладазмен, сенажаць – пожня, сякач – турок, ужыткуўнасьці – угоддзі, хлеў – абора і інш. [1]. Часам у сінанімічных адносінах ўступалі структурна аднародныя лексемы: жніўярка – касярка – сявалка, калатуха – баўтуха [1], што сведчыць пра пачатак фарміраваньня сістэмных адносін паміж адзінкамі сельскагаспадарчай тэрмінасістэмы.

3. Дублетныя рады папаўняліся за кошт замены тэрміналагічных словазлучэньняў адным словам: ворная зямля – ралля, высьціговы конь – скакун, вянок цыбулі – пляцёнка, галоўка бурака – пяціўка, калекцыйны гадавальнік – школка, лугавая гаспадарка – паплаўніцтва, камбінаваная сьвярка – сяўнік, крышанае зерне – дзерць, мокрая глеба – сіпак, пажніўныя рэшткі – іржышчыца, палявая гаспадарка – ральніцтва [1].

4. На старонках БНТ-19 прадстаўлены і кароткія варыянты тэрмінаў: аранне ў гранкі – граненне, карчавальная машына – карчавалка, мурожная сенажаць – мурог, падзолістая глеба – падзол, развод насення – насенніцтва [1].

5. Характэрна для сельскагаспадарчай тэрміналогіі 20 – 30-х гг. XX ст. і сінанімія тэрмінаэлементаў: асяданне глебы – ападанне глебы, земляробныя машыны – рольніцкія машыны, зляганне глебы – сцісканне глебы, лёгкае зерне – няважкае зерне, спусташэнне глебы – высіленне глебы, сукрыстая воўна – пакручаная воўна, засеў рассыпны – засеў раскідны, цэльнае малако – незбіранае малако [1], а ў адзінкавых выпадках і сінанімія тэрміналагічных словазлучэньняў: біць масла – гнаць алей, чэрава хударлявае – бруха паджарыстае [1].

6. Сельскагаспадарчыя найменні 20 – 30-х гг. XX ст. характарызуюцца высокай ступенню варыятыўнасьці. Сярод варыянтаў найбольшай прадуктыўнасьцю вызначаліся словаўтваральныя (адростак – парастак, даёнка – дайніца, касілка – касарка, павець – паветка, расцяробка – выцяробка, свірэпіца – свірэпка, уборка – прыборка, усходнасьць – абходнасьць, цёлка – цялушка, цяпліца – цяпларня) і фанетычныя (волле – валлэ, гародніцтва – агародніцтва, гунька – гонька, гурок – агурок, дагляд – догляд, жванне – жаванне, карань – карэнь, кроп – укроп, млын – млін). Прадстаўлены нешматлікія выпадкі марфалагічных варыянтаў аднаго і таго ж тэрміна: падсяванне – падсеў, прээнне – прэль, цяленне – ацёл [1].

7. Наяўнасьць некалькіх лексем для намінацыі аднаго і таго ж паняцця ў 20 – 30-я гады можна растлумачыць не толькі адсутнасьцю во-

пыту і традыцый у тэрмінатворчасці. Відаць, часам тэрміны-сінонімы свядома ўводзіліся членамі камісіі, якая працавала над стварэннем беларускай нацыянальнай тэрміналогіі, каб потым, у працэсе функцыянавання, праверыць жыццяздольнасць той ці іншай лексемы.

У большай ці ў меншай ступені была ўласціва галіновым тэрмінасістэмам таго часу і полісемія, якую многія даследчыкі лічаць адным з самых істотных недахопаў мовы навукі. Сельскагаспадарчая тэрміналогія не была выключэннем: у яе межах рэалізоўвалася, у першую чаргу, полісемія, што ўзнікала ў выніку таго, што многія тэрміны былі ўтвораны шляхам семантычнага звужэння ці пашырэння значэння агульнаўжывальных слоў: *галаўня, галіна, глеба, двор, зямля, клець, крыж, куча, малако, насенне, скіба* і мн. інш. [1]. Падобныя найменні браліся ў гатовым выглядзе з агульнаўжывальнай мовы і ўводзіліся ў сферу спецыяльнай камунікацыі, дзе тэрміналагізаваліся, становіліся прынцыпова новымі адзінкамі. Лексема *двор*, напрыклад, пачынае ўжывацца не толькі са сваім першапачатковым значэннем “участак зямлі пры доме”, але набывае і новае: “гаспадарчы цэнтр сельскагаспадарчага прадпрыемства”. Папаўняліся полісемічныя рады і за кошт метафарызацыі: *лапіна* – 1. Пляма іншага колеру на чым-небудзь. 2. Невялікі кавалак зямлі.

У асобную групу вылучаліся сельскагаспадарчыя найменні метанімічнага характару, што служылі падставай для развіцця катэгарыяльнай мнагазначнасці. Найбольш тыповай мадэллю метанімічнага пераносу была “дзеянне – вынік дзеяння”: *развод (насення), расплод (жывёлы), расцяробка, падсеў, подсіл, поліва, прыкорм* і інш. Узнікалі полісемічныя тэрміны і ў выніку іншых метанімічных пераносаў. Тэрмін *нутрэц*, зафіксаваны ў БНТ-19, ужываецца не толькі для называння хваробы свойскай жывёлы, але і ў якасці наймення самой хвораі жывёліны. У межах сінекдахі на пачатковым этапе фарміравання нацыянальнай тэрміналогіі рэалізоўваецца ў асноўным адна разнавіднасць полісеміі: цэлае – частка цэлага. Гэта датычыць у асноўным назваў сельскагаспадарчых культур, калі адно і тое ж найменне ўжываецца для абазначэння і самой расліны, і яе насення, пладоў ці вырабаў з гэтай расліны: *агурок, бурак, гарох, кавун, лён, мак* і інш. Радзей мнагазначасць узнікае за кошт пераносу “частка – цэлае”: *расаднік* – 1. Спецыяльная скрынка для вырошчвання расады. 2. Месца, дзе вырошчваюць расаду.

Такім чынам, аналіз асноўных лексіка-семантычных працэсаў, што адбываліся ў сельскагаспадарчай тэрмінасістэме 20 – 30-х гг. XX ст.,

дазваляе адзначыць, што існаванне ў названай тэрміналогіі мнагазначных і сінанімічных намінацый не перашкаджала функцыянаванню яе як развітай і самастойнай сістэмы паняццяў сельскагаспадарчай галіны вытворчасці. Відавочна, што ў той час “адбываўся своеасаблівы агляд усіх наяўных рэсурсаў, якія змагла прадаставіць мова патрэбнасцям выражэння навуковых паняццяў” [3, с. 194].

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 19. Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі (Праект). – Мінск, 1928. – 77 с.
2. Байкоў, М. Беларуска-расійскі слоўнік / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. – Мінск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 360 с.
3. Кутина, Л. Л. Формирование языка русской науки / Л.Л. Кутина // Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз.; отв. ред. Ф.П. Филин. – М. – Л. : Наука, 1964. – 218 с.